

Mariyana Tsibranska-Kostova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Capuchins in the Bulgarian Lands during the National Revival: Father Eduardo Valpa and the Bulgarian Language

Abstract: This article presents some observations on the use of the Bulgarian language by the Italian priest Don Eduardo Valpa (1812–1873), based on two autographs of his revision *Zaropismo of Tsarstvenik or Istoriya Bulgarskaya* by Hristaki Pavlovich (1844, Buda) – the first printed adaptation of Paisii’s *Istoriya Slavyanobulgarskaya*. Special attention is devoted to: the preface of the revision based on manuscript NBKM 1312 from the National Library „St. Cyril and Methodius“; the terminology related to the Old Bulgarian language; and certain terminological and linguistic aspects of the representation of the Serdica Local Council of 342–343 AD – a unique insertion by Don Eduardo, with no specified sources. The article highlights the Capuchin priest’s awareness of the significance of an enlightening Christian mission in native language. *Zaropismo* provides a rare example in historiography in which through the lens of missionary work, the religious distinctiveness of the Bulgarian Catholics is intertwined with the destiny of the emerging Bulgarian nation during the National Revival period.

Keywords: Italian Capuchin priests, Late Paulician literary tradition

Марияна Цибранска-Костова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Капуцините в българските земи през Възраждането: отец Едуардо Валпа и българският език¹

Постановка на въпроса

Мисионерството в християнския свят е доказало своята историческа роля за приобщаването на чужди народи и култури към християнската цивилизация, за все по-широкия обхват на религиозните идеи и все по-дълбинното им осмисляне като фундамент в общественото развитие на Европейския континент (Flüchter, Wirbser 2017). Много често мисията има пряко филологическо съдържание и последствия. Проповядването на Божието слово на роден език се превръща в един от най-ефективните начини за масова социална трансформация. Пример за такъв процес е мисията на братята Кирил и Методий във Великоморавия и впоследствие пренасянето на нейните плодотворни резултати в Българското царство през втората половина на IX в. Българският народ се сдобива с едно от най-ценните културни достижения – две азбуки, които в своята естествена приемственост позволяват да възникне книжовната форма на старобългарския език не само за тясно конфесионална употреба, но в изпълнението на широки обществени функции (Тотоманова/Totomanova 2025).

Наред с политическата и идейната перспектива на проучване, именно от филологическа гледна точка може да се разглежда мисионерската дейност на католическите свещеници в българските земи през първата половина на XIX в. Тя дава конкретни резултати в определен тип произведения, които наследяват процеси и явления от католическата

¹ Авторът изказва благодарност към Българската академия на науките за финансовата подкрепа по грантовата схема в рамките на Спогодбата за научно сътрудничество между БАН и Националния съвет за научни изследвания на Италия.

книжнина в предходните епохи. Началото ѝ е исторически обусловено. След Тридентския събор (1545–1562) римокатолическата църква целенасочено се стреми да отговори на засилващото се протестантство, като разшири своето влияние по света и в частност на Балканите. Католическата книжнина се развива паралелно с католическата пропаганда като феномен на Късното средновековие в българските земи под османска власт XVII–XIX в. (Николов и др. 1992/Nikolov et al.; Димитрова/Dimitrova 2008). Нейният първи етап се свързва с имената на Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов, Петър Парчевич и др. Следващият етап е представен от католически книжовници, които творят извън пределите на българските земи след трагичното потушаване на Чипровското въстание през 1688 г. Тук изпъкват имената на Кръстьо Пейкич, Яков Пеячевич, Франциск Ксавери Пеячевич и др. През втората половина на XVIII в. българите католици и бивши павликяни от района на Пловдив започват да създават произведения на новобългарски език. С това започва третият етап от развитието на българската католическа книжнина, която в този период носи още наименованието *павликянска*, тъй като е създадена на павликянското наречие на българския език, записва се с латинска графика и е силно повлияна от италиански и хърватски (Абаджиева/Abadzheva 2017).

През XIX в. укрепването на католическата вяра продължава да бъде нестабилно. От 1836 до 1841 г. в Пловдивско действа орденът на лигуористите или редемптористите, които не установяват добър контакт с българското население (Елдъров/Eldarov 2002: 36). В търсене на трайно решение Конгрегацията за разпространение на вярата изпраща ордена на капуцините (Vatachki 1997). Те пристигат в Пловдив на 21 март 1841 г., предвождани от отец Андрея Канова от Гареца. Така започва нов етап от историята на католическата дейност в южните български земи, белязан от усърдието на свещениците от италиански произход да се доближат до местните хора и да се грижат за тяхното духовно израстване. Те издигат за свой принцип сътрудничеството с павликянските пастори от български произход. Поради това силна страна на мисионерската им дейност е приемствеността с книжовната традиция, установена преди тяхното пристигане от видни българи католици, като Петър Ковачев Царски (1745/1746–1795) и Павел Дуванлията Гайдаджийски (1733/1734–1804).

Италианците капуцини развиват богата книжовна дейност – пишат и превеждат на народен български език с латиница религиозни песни, молитви, християнски поучения и др. За тази цел овладяват много добре българския език, съставят помагала за изучаването му, включително граматически съчинения и речници. Ще отворим скоба, за да припомним, че въпросът за контактуването с местните хора и владеенето на техния език е основен още при първите католически мисии на босненските францисканци в самото начало на XVII в. (Тот/Tot 2008: 42). Техните продължители – капуцините, живеят бедно, занимават се със социални дейности и проявяват особена грижа към обикновените пасоми. Тяхната активност се развива много успешно при понтификата на папа Григорий XVI (1831–1846), от когото получават подкрепа (Ваташки/Vatachki 2006: 24).

От първите години на мисията на Андрея Канова са известни имената на редица италиански отци. Днес знаем повече за Маурицио от Кастелацо Бормида, защото бе издадено и изследвано неговото дело – първият българо-италиански речник от 1845 г. по ръкопис от Националния исторически музей (Абаджиева/Abadzheva 2020). Това е единственият цялостно запазен речник на отец капуцин, макар да се знае, че и други са правили лексикографски опити. През 1857 г. в България идва отец Бенвенуто от Витербо, но не е установено точно къде в Пловдивско е служил. От неговата ръка има запазен един молитвеник на народен български език в частната колекция на Иво Райков от Раковски. От текста на предисловието на ръкописа се разбира, че молитвеникът е създаден за негова сестра по вяра и в прослава на Бога (Абаджиева/Abadzheva 2024: 37–38).

Документите свидетелстват, че през 1847 г. мисията на капуцините трайно е обхванала 7 селища около Пловдив, наброява 10 пастори и 6000 души паство, а монсеньор Канова развива образователната политика да се чете и пише на български език с латински букви (Ваташки/Vatashki 2006: 28). Редица италиански свещеници се приобщават към идеята, но трябва да се признае със съжаление, че все още не са запазени или не са намерени голяма част от съчиненията им; някои са известни само по библиографски данни. Една от причините се корени в спецификата на католическата книжнина. Тя е затворено явление в рамките на конфесионалната общност и по тази причина редица произведения в ръкопис или печат от два века се разпространяват в стари католически родове, в частните сбирки на отделни наследници и не са изложени за публичен достъп. Една все още непубликувана статия на В. Велинова обобщава фактите, че засега в най-важните книгохранилища на България се намират 33 католически ръкописа, като очаквано най-висок е техният брой от XIX в. (Велинова/Velinova под печат). Пълният и несъмнено много по-голям обем на това книжовно наследство остава неуточнен.

Едуардо Валпа от Торино

При наличните предпоставки за усилена книжовна дейност не буди изненада фактът, че редица италиански свещеници пишат и печатат произведения на български и на италиански. Едуардо Валпа е сред най-важните книжовници от този период по няколко причини. На първо място, роденият през 1812 г. в Торино мисионер идва в България през 1841 г. с мисията на А. Канова и остава тук до смъртта си през 1873 г., т.е. той работи на българска земя цели 32 г., като пребивава в Житница, Калояново, Белозем и Генерал Николаево (Ваташки/Vatashki 2006: 96–98; Ваташки/Vatashki 2007: 264–265). На второ място, дейността му е сравнително добре проучена: първи сведения дава Л. Милетич в известния труд „Нашите павликяни“ (Милетич/Miletich 1903), а впоследствие отделни публикации му посвещават Г. Гиев (Гиев/Giev 1940: 114), Л. Селимски (Селимски/Selimski 2012) и др. Биографичните данни за него са уточнени от Кр. Станчев в станалата настолна статия, в която се представя и книжовното му дело (Станчев/Stanchev 1990). Последното значимо изследване принадлежи на П. Петков, съпроводено с издаване на двата преписа преработки на Паисиевата „История славянобългарска“ (Петков/Petkov 2022).

Ако обобщим всичко известно до момента, равносметката е следната: отец Едуардо е автор, компилатор и преводач. Под перото му излизат четири сборника с различни църковни съчинения, които са издадени от Печатницата на Propaganda Fide в Рим през 1878 г. след неговата смърт. В Националната библиотека има екземпляри и от четирите издания.

Две съчинения са от 1848 г.: *Misleni za maki Issukrastovi*, за което се казва, че е писано от Едуардо (екз. Ст 78.1818 I), и преводното *Nauki od Sveti Francisko od Sales i od blaxen Egidio i drughi dobri raboti od kristianski xivot* (екз. Ст 78.1821 I).

Третият труд е „*Nauki za kristianskiat xivot spored Isukrastovoto sledene*“, превод от латински от 1863 г. (екз. Ст 78.1820 I).

Четвъртото издание съдържа черковна песенна поезия, общо 43 *Kbogomilni falbi i pesni*, „*ubarnati*“ от италиански на български. То е без точна дата, но е отпечатано в Госкана през същата 1878 г. (екз. Ст 78.1810 III и Ст 78.1810 II).

Във всички издания стои името на Едуардо, изписвано като P. Edoardo Карузин, P. Edoardo od Torino, d. Edoardo a Torino каруцин. Сведения за четирите издания дава Л. Милетич и обнародва образци от тях (Милетич/Miletich 1903: 280–289). Библиографски данни могат да се намерят в най-съвременни сайтове (например Книгопис <https://knigopis.unibit.bg/>).

Филологическите занимания на дон Едуардо проличават от факта, че той е автор на „Българска граматика“, която Л. Милетич вижда в ръкопис. Той обнародва извадки от нея и коментира конкретни езикови явления (Милетич/Miletich 1903: 290–298). Втори труд е нареченият от Л. Милетич „грамаден“ „Италиано-български речник“. Ученият го ползва в Библиотеката на Пловдивската католическа семинария и обнародва примери от буквите *a* и *b* (Милетич/Miletich 1903: 300–303). Местонахождението на тези два безценни труда днес не е известно.

Дон Едуардо превежда драми, сред които „Многострадална Геновева“, и отново на Л. Милетич дължим представата как е изглеждал неговият превод; автор е на поучения, мемоари, възможно е да е създал и поетически творби (Станчев/Stanchev 1990: 178). Представата за дейността на италианския свещеник се допълва от един новооткрит негов ръкопис – нотариална книга, понастоящем частно притежание на г-н Й. Патазов от Раковски, където е намерена. Първоначалните наблюдения върху нея бяха изложени в научно съобщение (Абаджиева/Abadzhieva 2022), но засега цялостната книга остава недостъпна за учените. Голяма част от книжовното му наследство продължава да е в неизвестност.

Най-добре документирани остават историографските трудове на Едуардо Валпа. Запазени са два автографа на преработката му на *Царственик или История българская* на Христати Павлович (1844 г., Будим) – първата печатна преправка на Паисиевата „История славянобългарска“². Самият факт, че католически свещеник се обръща към най-разпространеното историческо съчинение за българите в началото на XIX в., е показателен, защото се вписва в общобългарския процес в търсене на идентичност (Станчев/Stanchev 2023). Както е известно, Паисиевата история има известни над 50 преписа; четири от тях влизат в научно обръщение като „павликянски преписи преработки с латински букви“³ или така нареченото *Царописмо* (Стоянов/Stoianov 1959; Димитрова, Пеев/Dimitrova, Peev 2012: 64–65; Петков/Petkov 2022: 18–20; География на преписите). Два, съхранявани в Националната библиотека в София под сигнатури *НБКМ 777* и *НБКМ 1312*, са автографи на дон Едуардо, понастоящем вече дигитализирани⁴. Първият ръкопис е черновата на *Царописмото* в непълен вид; вторият е беловата от 1849 г. с бележка на последния неин притежател някой си Франческо, от която става ясно, че написаната история от Едуардо „svescenik kapozin Italianez“ му е подарена през 1867 г. (Петков/Petkov 2022: 15–17). Беловата с разночетения по всички четири павликянски преписа е издадена наборно с коментар и изследване от П. Петков. Това издание стои в основата на следващите наблюдения.

Царописмото – три примера за дейността на дон Едуардо

П. Петков е първият системен изследовател на езика на дон Едуардо след наблюденията на Л. Милетич, които все още поразяват с находчивостта и в голяма степен с точността си. Тъй като на тази тема си заслужава да се посвети отделна монография, тук ще приведем три избрани примера за връзката между текстовата преработка с нейните идейни акценти и езика, на който е създадена.

1. Предговорът по НБКМ 1312. Павликянското *Царописмо* е типичен възрожденски феномен. То утвърждава ролята на историята и разчита на консолидацията на самата павликянска общност. Обвързаността на павликянската книжнина от XVIII в. с

² Достъпен по екземпляр Ст 44.105 в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София <https://digilib.nationallibrary.bg/sp/public/image>

³ За понятието преработка, преправка или слгоба вж. Перчеклийски 2013: 14.

⁴ <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image>

езика на всекидневния живот води до явлението „католически модел на българския литературен език, който се опира на павликянския говор“ (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 55–56). Това е основният езиков идиом в късната павликянска литературна традиция от XIX в., но забележителното е, че към него се приобщават и чужденците мисионери. През XIX в. общността на българите католици участва във възрожденския подем, свързан с осъзнаването каква роля играят историята и книгата в образованието, възпитанието и духовното съзряване на българина, и все повече се интегрира във формиращата се българска нация. Затова се наблюдават нови явления, които пряко кореспондират с този процес: например нуждата от историческо съчинение или смяната на графичния код чрез осъзнатото използване на кирилица вместо латиница.

Всеизвестна е ролята на предисловията към читателите във възрожденските исторически трудове. Неслучайно те се оформят като отделни текстови единици с различни наименования – *въведение*, *преднаставление*, *предисловие* и др. Целта им е да изяснят ролята на историята в човешкия живот, но и да приобщят аудиторията към този тип знание. В *НБКМ 1312* уводът съдържа указание за адресата – на *Bolgarete preubaxdeni*, от *ubaxdam* ‘съобщавам, известявам, назовавам’ (Стойков/ Stoykov 1968: 240). Съответното абстрактно съществително *predubaxdeni* ‘предговор, буквално предизвестяване’ се причислява към активен морфологичен тип с окончание *-ni* и е производно от страдателното причастие на изходния глагол (Петков/Petkov 2022: 90–93). На пръв поглед така изложението се лишава от ключовото определение за българите в *Царственика – единородни*, в друг павликянски препис *edinorodnizi* (Петков/ Petkov 2022: 116–117), но всъщност още в заглавието се въвежда директно етнонимът *Bolgare*. Тази промяна е обяснима от гледната точка на чужденец, който предпочита да заяви аудиторията си, без да акцентира върху конфесионален признак. Оттук насетне етноспецифициращите маркери в труда на Едуардо ярко се открояват.

Епитетите към българите са *prociuti*, *slavni*, *jaki i hitri u bojove*, за да се създаде контраст с настоящото състояние и да се събуди нуждата от осъзнаване на славното минало. То се представя символично като връзка между поколенията и смяна на времеви пластове. Едуардо говори от позицията *dnes* и за *istokat od vascite postari*; *vascite dedi*. В случая *postari* е начин за замяна на термина от *Царственика прародители*, т.е. предходници, родоначалници; *istok* е родоначалието, първоосновите на българския род. Идеята за приемственост се потвърждава от лексемата *dedi*, с която в българския език до днес се означава далечният прародител. Прави впечатление, че у Едуардо липсва думата *внуци* от *Царственика* (само в черновата *unuci*), а приемствеността вместо с местоимения в 1 л. мн. ч. *наши* се заменя от 2 л. мн. ч. *vasci*. Това е обръщение на един пастор към неговите пасоми.

Ключовите думи от това предисловие оформят контрастните двойки абстрактни понятия *pezgovoreni*, *pezgovor* срещу несогласие, още *zgovor*, *zavarza* ‘сговор, съюз’, защото липсата на обществено единство е причина за историческите нещастия. Изтъкват се още християнските ценности *blagoslov* и *liubost*. Едуардо допълва с цитат от Мат. 18: 20⁵ Хр. Павлович, за да подчертае, че основният патос на изложението е общността, събранието в името на Христос (*naedno izbrani*). Тук ще отворим скоба, за да подчертаем, че патриотичната нотка и съзнанието за ролята на християнската вяра създават силна връзка помежду си в основополагащи трудове за българите католици. Откриването на ръкописната история на Петър Богдан на латински и нейният съвременен превод позволяват да

⁵ „...защото дето са двама или трима събрани в Мое име, там съм и аз посред тях“ – Библия 1982: 1216.

съпоставим подходите на двамата автори, творили по различно време, но с общите ценности на францисканците минорити обсерванти и капуцините. В своя увод чипровецът въвежда ключовите фрази за древността на бащина земя – *de antiquitate Paterni soli*; за нашите предци – *de nostrorum antiquorum*; за потомците – *prodermus*; за отечеството – *Patria*. Той подчертава нуждата да се осъзнае миналото, за да се разбере настоящето (Василев/Vasilev 2020: 45–47).

2. Бележки към представянето на българския народ и език. Всеизвестен факт е, че Паисий разкрива политическата история на българите в съответствие със своите извори, между които трудовете на западните автори Мавро Орбини (1553–1614) и Цезар Бароний (1538–1607). В края помества специален разказ за славянските учители Кирил и Методий. Той развива легендарното сведение за цар Муртагон и идването на св. Методий в Търново, като контаминира сведения с друга легенда за покръстването на българите, Теодор Куфара и ромейския зограф Методий, изписал Второто пришествие в палата и така пробудил нуждата от християнството у езическия български цар (някъде Муртагон, другаде Богорис или Трибал, *Serbal*, *Trivelio* – обобщение в Гюзелев/Gyuzelev 2013: 227–268). Тази тема в *Царописмото* е допълнена въз основа на специфични италиански автори, сред които неколкократно споменатото име на Франческо Брачолини (1566–1646) с поемата *KBulhgeria convertita* от 1637 г. (Влаевска/Vlaevska 2025). У Паисий има ярки акценти, впоследствие доразвити в преписите на неговата История, че двамата братя учат българите, че първи българите са се сдобили с книги и че Кирил и Методий са обявени за български апостоли (ИС/IS 1914: 67–69). Ето някои примери:

славънски ъзыкъ, писмена и книги; Стѣ Мѳодиа сталъ воевода славънски или болгарски; преводити ѿ греческѣи книги на словенски ъзыкъ, сложили писмо на словънски ъзыкъ, но книга болгарска или воргарска, а не сербска или словенска, болгарски книги кажут и др. (ИС/IS 1914: 68–69).

Темата за древния писмен език на славянството като български е доразвита в преправките на Историята и особено у Христаки Павлович. Последният, както е известно, черпи сведения от Васил Априлов, чието име се споменава и в католическата преработка (Петков/Petkov 2020: 20, 24).

Как изглеждат тези теми у Едуардо? И двете легенди присъстват на различни места в текста (Петков/Petkov 2020: 272–276; 398–403):

Имената на св. Кирил и св. Методий се въвеждат само като *Kirillo i Metodio*, без приложенията *Ѹчителѣ словенскихъ*. Определението *любородни* е заменено с *millosardni*, за да се подчертае обвързаността им с християнските добродетели. Специален акцент в биографията им е изтъкването на българския произход на бащата Лъв и обяснението, че редица българи са заемали важни постове в *Iztocno-Rimska (Grazka) Imperia*, където са били *podloznicі*, т.е. висши сановници, още *voiskoglavnizi*, *voivodi*. Едуардо не пропуска да изтъкне, както е у Павлович, българския корен в потеклото на важни исторически фигури. Това е своеобразна идейна мотивация за италианския отец, който вижда исторически връзки с римското наследство в земята и народа, сред които работи. Изтъкнат е например произходът на Юстиниан I Велики (482–565) от Балканите, но вместо Ниш, за родно място е посочен Охрид: *Justinov porodnik*, т.е. племенник, *od Okrida* (Павлович/Pavlovich 1844: 74; Петков/Petkov 2022: 398).

Из целия текст на Едуардо представата за Византия като за наследник на Източната римска империя присъства в номинацията: *езическа България била podlozina na rimskite zare; Bulgaria pod Rimska raka*; когато се изтъква християнската битност на даден владетел, се казва, че е *Katolik, zdrav, boghumilin, harin Katolik* (Петков/Petkov 2022: 140, 154, 212 и др.); повсеместно Цариград е *Konstantinograd; katolicianskata vera* е изобщо

християнската; *garzi* е основен етноним, никъде византийци или ромеи, а кръщението на българите е повод за спор между *Garzite i Latine* (Петков/Petkov 2022: 282). Дори дребни на пръв поглед вставки са илюстрация на идеен пълнеж: споменат е например католическият празник „Намиране на св. Кръст“ на 3 май като *Alai*⁶ *od Sveti Krast* (Петков/Petkov 2022: 154). Това съответства на патоса редица факти да са подчинени повече на християнската, а не на политическата история на Европа, колкото и двете да се преплитат. Неведнъж е изтъкван антигръцкият дух в павликянските преработки (Петков/Petkov 2022: 25; Заимова/Zaimova 2023). Той е трайна политика на капуцините, преди още да излезе от печат през 1860 г. написаният на български език полемичен трактат на Андреа Канова⁷ срещу пловдивския гръкоман Георги Цукала и неговата брошура *Peri toũ protaiou toũ Plála*, 1845 г. (Стоянов/Stoyanov 1959: 270; Търновалийски/Tarnovaliyski 2025). У Едуардо *razmetnizi*, *razmetniskata vera* се отнася не само до еретиците отстъпници, но към всички православни, затова се пренася към руси и сърби (Петков/Petkov 2022: 402).

Ако се върнем към българите и стожерите на тяхната идентичност, забелязваме следните три опорни епитета: *славянски*, *български*, *старобългарски*. На първо място, определението *slavenski*, *slavonski*. Още в предхристиянската история на българите Едуардо въвежда своя вставка, че *Slaveskata (sic!) naroda illi Bolgarskata* заедно с еврейския има най-богата и най-често разказвана история, защото и *slavenski jezik naj e raslan* ‘разпространен’. Неговата начетеност проличава в разбирането за *stariat slavenski jezik* като за *roglavn jezik maika*, а книжовният му характер е отразен в представата на автора, че е *uscitelski jezik za mudrite hora* (Петков/Petkov 2022: 140). Св. Кирил неслучайно е наречен *dovarscin Filosof*, което съответства на епитета *изреден* у Павлович < издрадънъ ‘изряден, изключителен, извънмерно начетен’. Другаде се наблюдава тенденцията за българи да се определят и западните славяни, както всъщност е и у Хр. Павлович предвид мисията на светите братя във Великоморавия. Затова се казва, че в *Moraviata*, другата, до Бранденбург, живеят *Bolgarete pod ime Slavenzi*; другаде *Bolgarete zeha da se zovat Slavane*, i *Makedonzi* по повод походите на Александър Македонски (Петков/Petkov 2022: 402, 134). Производното *bolgarski* може да се прикрепи към различни референти, защото произхожда от едно от най-честите съществителни собствени *Bolgaria* – като древна територия на *Manenka Misia*, *basctinoto mesto* за някои древни български крале на територията на *Trakia*, *Makedonia*, *Dalmazia* (*Bolgarskata rod*, *Bolgarski knixiovnizi* и др.). Предварителните наблюдения водят към заключението, че у Едуардо *Bolgariata* и *Bolgarete* са много чести номинанти в съответствие с цялостната насоченост на преработката към павликяните католици като част от българския народ.

По отношение на езика в частта за Кирил и Методий това е плод не само на личен избор от страна на дон Едуардо, но и на влияние от Васил-Априловата „Денница на новобългарското образование“ от 1841 г., опосредствано чрез Царственика. Именно този труд се има предвид под названието *Filologiveska kniga izdana u Odessa* (Петков/Petkov 2022: 398). Делото на светите братя е приело силна българска перспектива: те са *Bolgare*, на *Bolgarski jezik ubarna ha Sveto pismo*, *izvadiha Bolgarskite slovi* (букви), а ключовата фраза за превод на Светото писание с българска азбука на български език се повтаря нееднократно: *sas novite Bolgarski slovi ubarna ha sickoto Sveto pismo na Bolgarski jezik*. Те проповядват *Voxia дума* и стават *Bolgarski uscitele*. Монахът капуцин със сигурност не

⁶ *Alai*, от турски ‘шествие, процесия’, е много честа турска дума в късната католическа книжнина.

⁷ Тук не се спираме на хипотезата на М. Стоянов, че преводач на Царописмото всъщност е Андреа Канова, а дон Едуардо само негов преписвач, тъй като не е доказана и общоприета. Книгата на Канова *Istoriceski povesti pokrai bolgarskoto obrasceni na kristianskata vera* е достъпна дигитално на <https://digilib.nationallibrary.bg/sp/public/image>, екземпляр Ст 60.496.

просто е превеждал Царственика, а си е давал сметка за значението на една просветителска християнска мисия на роден език. Точно това съдържание се влага в мисията на солунските братя. Темата за обръщането на езичници и еретици в Божията вяра е смисълът на живота за италианските мисионери. А. Канова ги нарича *provadnizi*, давайки примери за поредица католически мисии, включително тази на Хр. Колумб *Ghenuenin* при откриването на Новия свят (Canova 1860: 23). Едуардо следва Хр. Павлович и обяснява, че Кирил и Методий не са могли да преведат от гръцки на друг език, освен на *raztosniat tehin* – точноговоримый нихен. По този начин в павликянската преправка оживява, макар по-наивистично поднесен, един от най-значимите научни изводи на модерната славистика за народния характер на старобългарския език и пряката му връзка с рупско-родопските говори от района на Солун (Selenik).

Що се отнася до термина старобългарски, в него се влага значение на книжовен език със специално изтъкната конфесионална роля, основан на говоримия език на древните българи и сравнен по престиж и функции с латинския. Разбира се, гръцкият се изключва. Международната роля на старобългарския се подчертава от посочването, че русите 190 години след българите са приели *i pismata, i knjigite staro Bolgarski* (Петков/Petkov 2022: 402), т.е. старобългарският език е и първият славянски литургически език (у Едуардо *Bolgarete Razmetnizi darzat de sega Starobolgarsko pismo, Sveto pismo na slavenski*). Ето един пасаж от Едуардовата интерпретация, който не е точно копие от оригинала:

Царственик: По право обаче трябва да се дума сичко то нарѣчїе Священнаго Писанїя Старо-Болгарско. И трябва извѣстно тоя языкъ да са говорили тогашни те Болгаре (Павлович/Pavlovich 1844: 76).

Дон Едуардо: Тоја језик пак Slavenskise vika Ciarkovin језик, i sas negose pissova liturghiata, i sickite Ciarkovni, i duhovni raboti, kakoto u Evropa se dargi Latinskiat језик. Po pravo pak trebua dase rice Sveto Pismo na Slavenski pissano StaroBolgarsko pismo, zascto na toja језик hortovaha togavascnite Bolgare (Петков/Petkov 2022: 402).

Може да обобщим, че италианският свещеник не само е преводач, но и коментатор, доловил близостта на българския език със старобългарския, на който са преведени първите църковни книги за славянството. Неговите виждания се вписват в тези на интелектуалния елит на възрожденска България. Независимо как се избистря терминологията по отношение на книжовното наследство – старословенски, старославенски, старо-български – симбиозата между *народ–история–език* активно присъства в духовния свят и търсенията на възрожденската интелигенция. Това е духът на епохата, който повлиява дейността на чужденците мисионери.

3. Сердикийският събор у дон Едуардо

Историята на Петър Богдан доказва основния патос на католическата историография: да се разкрият верските и организационните основи на обръщането в католицизъм, чрез което населението на Балканите става част от историята на католическата църква. Тази тема се застъпва в документи, особено релациите на мисионерите, и е съпътствана от множество факти, географски описания и исторически аналогии (Списаревска/Spisarevska 2019). В такъв контекст трябва да се разглеждат двете вставки на Едуардо, които нямат опора в оригинала – за прославата на Светия кръст (Петков/Petkov 2022: 224–232) и за Сердикийския поместен събор от 342–343 г. (Петков/Petkov 2022: 156–205). И двете представят основополагащи събития от раннохристиянската история на региона, в който протича дейността на капуцините. Ще се спрем на някои идейно-езикови акценти във втората доста обемна вставка, за която досега не е установено на какви източници се опира. Че такива са били в обръщение още сред братята францисканци, става ясно от

факта, че много по-рано, през 1653 г., Петър Богдан е автор на релация, в която е включен текстът „История на София“, и на втора релация от 1663 г., а после темата продължава в „За древността на бащината земя“ (Василев/Vasilev 2020, 2: 26; 29–31; 1: 69–87).

Може да се каже, че темата *Сердика–съборът* остава крайъгълен камък на католическото мисионерство изобщо и е аксиологично натоварена да утвърди християнският престиж и историческата памет за диоцезите, където възникват новите католически епископии. Това е религиозно-политическа легитимация върху старото наследство. Както е известно, католицизмът в българските земи започва с назначаването на босненеца Петър Злоютрич (Салинат) за софийски католически епископ през 1601 г. (Gavran 2001: 77); продължава с издигането на Софийската катедра в архиепископия през 1642 с назначаването на Петър Богдан, за да стигне през 1841 г. до Софийско-Пловдивския апостолически викарият на капуцините, които утвърждават ексклузивната си роля в южните български земи. Естествено е да има интерес към миналото на християнството в същия регион. Може също така да се предположи, че Едуардо е познавал някои от източниците, ползвани от неговите предшественици, но този въпрос изисква самостоятелно проучване.

а) Номинационно градът и съборът влизат в обръщение с названията *Sofiiski Sabor*, *Sardica deto sigase zove Sofia*. Съчетанието *Софийски събор* е употребено общо 10 пъти или многократно само като *Saborat*, докато *Сердика* само веднъж в началото и после се заменя от актуалното название *София* (13 употреби). Това е така, защото за разлика от Петър Богдан, който в глава шеста на своя труд се спира на мненията в историографията къде е протекъл този събор, Едуардо приема за даденост обвързаността на *София* със стара *Сердика*. За него *Сердика* е „градище“ между Далмация, Мизия, Тракия и е *митрополия на Дакия* – едно важно сведение, което може да се проследи у Петър Богдан и неговите източници (Василев/Vasilev 2020, 1: 83).

б) Едуардо започва конкретно с причините за Събора: действащото арианство след Първия Никеийски събор от 325 г. и ударите срещу привържениците на ортодоксалната вяра, сред които на първо място Атанасий Александрийски (†373), наречен *Veliki*. Съборът протича при Константин (337–350), август на Западните римски провинции – *Konstante*, и Константин, август на Изтока – *Konstanz*. Много подробно е описано кои са присъстващите епископи и коя катедра представляват и по този начин се обособява богат географско-онимен пласт.

в) Тази вставка е посветена на догматически въпрос, затова би следвало да развива и богословска терминология. Според П. Петков латинските термини са малко в цялото *Царописмо*. Това по принцип е вярно, защото доминиращият езиков идиом, както казахме, е българската разговорна реч. Но все пак именно в разглеждания текст се натъкваме на важни конфесионални термини, отлична илюстрация на влиянията върху литургическа терминология сред българите католици. Тя е нехомогенна и разностранна по произход и стратификация. Група лексеми в изложението за Събора е обща за класическите езици гръцки и латински:

altar, *Ariane*, *Arianska eresia*, *diak*, *eretik*; *katolocianska (vera)* < лат. *catholicus*, гр. *καθολικός* е название изобщо на универсалната, икуменическата права вяра;
martor ‘мъченик’ < *martyr*, *μάρτυς*, *martoria* ‘мъченичество, страдания, изтезания, мъки’;
patriarcat ‘патриарх’ и др.

Има и латински конфесионални термини, като *kalic*, от лат. *calix* ‘църковна чаша, потир’, днес *калеж* в областта Банат, но под различни фонетични варианти използвана ограничено и в средновековни български ръкописи; *sacramento* ‘тайнство’ и др. В изложението е употребен терминът *ednosuscin* (Петков/Petkov 2022: 200) < *ὁμοούσιος* за Сина

единосъщен с Отца, но се вижда, че е изкован по подобие на православния, а не като копие на латинския „*consubstantialis Patri*“. Този термин е ключов във вероизповедното определение на Никейския символ на вярата. Типични за католическата книжнина в цялост са санкторемите Otaz Pаpa за римския папа, Devitsa Maria за Богородица, Issukrast за Исус.

В същото време обаче с характера на богословски термини са думи от славянски произход, които създават общ фонд между българския павликянски диалект и хърватския език като водещ източник на влияние, а някои са наследени от старобългарски. При бъдеща пълна лексикална обработка те следва да се класифицират отделно:

Sin Voxi, kniga в значение на документ – *saborni knigi*; *krivina* ‘обвинение’; *prekazovat* – проповядват; *prigonstvo* – заточение; *stolnina* ‘църковна катедрa’; *ukriveha* – обвиниха; *velmoznik* ‘знатен, благородник’, отнесено към комита стратег Мусониан, който представлява източните епископи на Събора, и др. Много типични за павликянския диалект стават хърватските думи за духовно лице от католическия орден *redomnik* и съответно за архиерей *redopoglavnik*. Представяйки фалшивите обвинения на арианите към св. Атанасий, текстът си служи с израза *potapkal, odsvetil Bozi otaista*, което води към типичния хърватизъм *otaistvo* ‘църковно тайнство’. Специално в догмата за Троицата, при противопоставянето между арианската ерес и ортодоксалния догмат, се използват народноразговорни думи: Син Божи е заченат като Бог от Девица Мария и царството му ще свърши // Син Божи е заченат (*zacet*) като *cilek* от Девица Мария и царството му е *bis rosetak i bis svarcha*.

Очертаната пъстра езикова картина в исторически текст съответства на идеята за разбираемост и близък контакт с пасомите, за превес на наратива над догмата. Адресатът трябва да разбира и съпреживява вярата, затова строго фактологическото изложение е допълнено с емоционални елементи. Например в 1 л. мн. ч. са предадени мислите на протагонистите от двата лагера, наречени общо *Iztočnici* и *Zapadnici*; поставен е акцент върху страданията на праведните, така че те да предизвикат съчувствие и да утвърдят силната идея сред павликяните за ролята на светите мъченици за вярата, техни вечни закрилници: *redomnizite varzani u tamnizite, divoikite sblecini goli, Sveti Ciarkui izgureni, altarete sassipani* (Петков/Petkov 2022: 162). Много подробно е представена съдбата на Атанасий Александрийски. Напълно възможно е един от източниците за Едуардо да са били съчиненията на самия св. Атанасий, които са първостепенен извор за арианството. Той е водеща фигура и стожер в целия откъс.

След разказа за Сердикийския събор текстът на дон Едуардо плавно продължава според оригинала на Хр. Павлович. Забележително в *Царственика* има само общо сведение за Събора, тук наречен Болгарскій, който се бил провел в 346 г. (Петков/Petkov 2022: 207). Тези буквално пет реда присъстват само в някои преписи на *Царописмото* и нямат пряка връзка с Едуардовото изложение, което е обемна, самостоятелна и органична текстова цялост, поставена като вставка на точното място.

Следователно може да потвърдим мнението на М. Стоянов, че използването на павликянското наречие „за научна материя“ (Стоянов/Stoianov 1959: 301) разширява представата за съдържателната и езикова характеристика на късната павликянска книжнина. Мисионерската политика превръща диалектния идиом в инструмент за утвърждаване на вярата. Разбира се, ако говорим за разгърнатата християнска терминология, много повече данни могат да се извлекат от четирите споменати труда на Едуардо с богословска насоченост и от цитираната книга на А. Канова. *Zaropismoto* обаче предлага рядък случай в историографията, чрез който се свързват в единство религиозната обособеност на българите католици и съдбините на оформящата се българска нация през Възраждането.

Изводи

Дон Едуардо Валпа неслучайно е наричан „пиластър на католическата книжнина“ (Ваташки/Vatashki 2006: 98). Неговите трудове – преработки, преводни и авторски, както тези на събратята му от ордена на капуцините доказват, че късната павликянска книжнина не е просто примитивно отразяване на диалект, а сложен езиков идиом с народна основа и наддиалектен характер, благодарение на което са отразени с цялото им терминологично богатство въпроси на теологията и историографията. Съществуващата от два века книжнина на българите католици се обогатява с произведения на чужденци, които ѝ придават специфика в жанровото разнообразие и стил. Така този дял от българската литературна история все повече се приближава до целокупната българска книжнина, съответствайки на разширения културен хоризонт на възрожденския българин. Сближават ги още стремежът към просвета и образование, утвърждаването на християнската идентичност, ролята на историята в духовното осъзнаване, сплотяването около ценностите на формиращата се българска нация. Не на последно място мисионерската политика на капуцините в българските земи е част от историята на католическата църква в световен контекст.

Започващият българо-италиански проект „Италиански свещеници в българските земи през XIX в. – лексикографска и културна дейност“ си поставя за цел да обогати знанието за българо-италианските връзки през Възраждането и да провокира нови интердисциплинарни открития по темата в областта на историята на българския език и книжнина, лексикографията и културологията, както в проучването на конфесионалните малцинствени общности като част от езиковото и културното многообразие на Европа.

ЛИТЕРАТУРА

- Абаджиева 2017: *Абаджиева, М.* Павликянската книжнина в историята на българския език. Дисертация. София: Институт за български език (Abadzhieva 2017: *Abadzhieva, M.* Pavlikyanskata knizhnina v istoriata na balgarskiya ezik. Disertatsia. Sofia: Institut za balgarski ezik).
- Абаджиева 2020: *Абаджиева, М.* Ръкописният българско-италиански речник на отец Маурицио от 1845 г. София (Abadzhieva 2020: *Abadzhieva, M.* Rakopisniyat balgarsko-italianski rechnik na otets Mauritsio ot 1845 g. Sofia).
- Абаджиева 2022: *Абаджиева, М.* Новооткрит ръкопис на отец Едуардо осветява обществените отношения сред българите католици. – В: Коева, Св. (съст.). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 338–341 (Abadzhieva 2020: *Abadzhieva, M.* Novootkrit rakpis na otets Eduardo osvetlyava obshtestvenite otnosheniya sred balgaritre katolitsi. – V: Koeva, Sv. (sast.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik.* Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 338–341).
- Абаджиева 2024: *Абаджиева, М.* Книжнината на българите католици от XIX в. и банатската книжнина. София: АИ „Проф. М. Дринов“ (Abadzhieva 2024: *Abadzhieva, M.* Knizhninata na balgarite katolitsi ot XIX v. i banatskata knizhnina. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“).
- Библия 1982: Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. София: Издава Св. Синод на Българската църква (Biblia 1982: *Biblia sirech knjigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet.* Sofia: Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva).
- Василев 2020: *Василев, Ц.* Петър Богдан. За древността на бащината земя и за българските дела. Т.1. Текст. Т. 2. Изследване. София: УИ „Св. Климент Охридски“

- (Vasilev 2020: *Vasilev, Ts. Petar Bogdan. Za drevnostta na bashtinata zemya i za balgarskite dela. T.1. Tekst. T.2. Izsledvane. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“*).
- Ваташки 2006: *Ваташки, Р. Софийско-Пловдивският викариат под управлението на капуцините (1841–1941). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“ (Vatashki 2006: *Vatashki, R. Sofiysko-Plovdivskiyat vikariat pod upravlenieto na kapitsinite (1841–1941). Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”*).*
- Ваташки 2007: *Ваташки, Р. Българската православна църква и римокатолическите мисии в България (1860–30-те години на XX в.). Църковно-историческо изследване. Шумен: Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“ (Vatashki 2007: *Vatashki, R. Balgarskata pravoslavna tsarkva i rimokatolicheskite misii v Bulgariya (1860–30-te godini na XX v.). Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski”*).*
- Велинова (под печат): *Велинова, В. Няколко бележки върху ръкописната традиция на българите-католици (под печат). (Velinova (pod pechat). *Velinova, V. Nyakolko belezhki varhu rakopisnata traditsia na balgarite katolitsi*).*
- Влаевска 2025: *Влаевска, А. Рикардо Пикио и поемата на Франческо Брачолини (1566–1645) „La Bulgheria convertita“*. – В: Девети международен колоквиум по старобългаристика. Сборник доклади. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 49–77 (Vlaevska 2025: *Vlaevska, A. Rikardo Pikio i poemata na Franchesko Bracholini (1566–1645) „La Bulgheria convertita“*. – In: *Deveti mezhdunaroden kolokvium po starobalgaristika. Sbornik dokladi. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“*, 49–77).
- География на преписите: География на преписите на „История славянобългарска“ <<https://www.geographyofletters.org/scripts.html>>(12.12.2025) (Geografia na prepisite: Geografia na prepisite na „Istoria slavyanobalgarska“ <<https://www.geographyofletters.org/scripts.html>> (12.12.2025).
- Гиев 1940: *Гиев, Г. Кратки биографии на мисионерите капуцини чужденци, свещенодействали и работили в Софийско-Пловдивската епархия. – В: Католически календар „Св. св. Кирил и Методий“, 114 (Giev 1940: *Giev, G. Kratki biografii na misionerite kaputsini chuzhdentsi, svechtenodeystvali i rabotili v Sofiysko-Plovdivskata eparhia. – V: Katolicheski calendar „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 114*).*
- Гюзелев 2013: *Гюзелев, В. Апология на Средновековието. Т.1. София: Захари Стоянов (Gyuzelev 2013: *Gyuzelev, V. Apologia na Srednovekovieto. T.1. Sofia: Zahari Stoyanov*).*
- Димитрова 2008: *Димитрова, М. Книжнината на българите католици. – В: История на българската средновековна литература. София: Изток-Запад, 744–753 (Dimitrova 2008: *Dimitrova, M. Knizhninata na balgarite katolitsi. – V: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sofia: Iztok-Zapad, 744–753*).*
- Димитрова, Пеев 2012: *Димитрова, М, Д. Пеев. Из историята на историята: преписи и преработки на Паисиевия текст. – В: Научни трудове на Пловдивския университет. Т. 50. Филология, 50–72 (Dimitrova, Peev 2012: *Dimitrova, M., D. Peev. Iz istoriata na istoriata: prepisi i prerabotki na Paisieviya tekst. – V: Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet. T. 50. Filologia, 50–72*).*
- Елдъров 2002: *Елдъров, С. Католиците в България 1878–1989. Историческо изследване. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия (Eldarov 2002: *Eldarov, S. Katolitsite v Bulgaria 1878–1989. Istoricheskoto izsledvane. Sofia: Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystviya*).*
- Епистолярното наследство 2024: *Епистолярното наследство на Павел Дуванлията (Гайдаджийски). П. Кортези (съст.). Предговор, превод и коментар Кр. Станчев. – Архивите говорят. Т. 73. София: Главно управление на архивите при МС, Културен*

- център „Евгени Босилков“. Белене (Epistolarnoto nasledstvo 2024: Epistolarnoto nasledstvo na Pavel Duvanliyata (Gaydadzhiyski). Sast. P. Kortezi (sast.). Predgovor, prevod i komentar Kr. Stanchev. – Arhivite govoryat. T. 73. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite pri MS, Kulturen tsentar „Evgeni Bosilkov“. Belene).
- Займова 2023: *Займова, Р.* Павликянски хроники от XIX в. – Фалмис. Дружество на банатските българи. <<https://falmis.org/84-media/cat-nauchni-trudove/625-pavlikyanski-hroniki-ot-h%D1%96h-v>>(14.09.2025) (Zaimova 2023: *Zaimova, R.* Pavlikyanski hroniki ot XIX v. – Falmis. Druzhestvo na banatskite balgari. <<https://falmis.org/84-media/cat-nauchni-trudove/625-pavlikyanski-hroniki-ot-h%D1%96h-v>> (14.09.2025).
- ИС 1914: История славяноболгарская, собрана и нареждана Паисиєм иеромонахом. Стъмки за печат по първообраза Й. Иванов. София: Държавна печатница (IS 1914: Istorija slavyanobolgarskaya, sobrana i narezhdena Paisiem ieromonahom. Stakmi za pechat po parvoobraza Y. Ivanov. Sofia: Darzhavna pechatnitsa).
- Книгопис: Книгопис на българската възрожденска книжнина (1801–1878) <<https://knigopis.unibit.bg/>> (02.1.2025) (Knigopis: Knigopis na balgarskata vazrozhdenska knizhnina (1801–1878) <<https://knigopis.unibit.bg/>> (02.1.2025).
- Милетич 1903: *Милетич, Л.* Нашите павликяни. – СбНУНК, т. 19, 1–368 (Miletich 1903: *Miletich, L.* Nashite pavlikyani. – SbNUNK, t. 19, 1–369)
- Николов и др. 1992: *Николов, А. и др.* Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. София: Гeya–Либрис (Nikolov et. al. 1992: *Nikolov, A. et al.* Katolicheskata duhovna kultura i neynoto prisastvie i vliyanie v Balgaria. Sofia: Geya–Libris).
- Павлович 1844: *Павлович, Хр.* Царственик или История болгарская. Будим: Писмени Кр. Свеучилища Пештанског (Pavlovicch 1844: *Pavlovich, Hr.* Tsarstvenik ili Istorija bolgarskaya. Budim: Pismeni Kr. Sveuchilishta Peshtanskog).
- Петков 2022: *Петков, П.* Zaropismo illi Balgarska Istorija на отец Едоардо Валпа от 1849 г. София: Буквица (Petkov 2022: *Petkov, P.* Zaropismo illi Balgarska Istorija na otets Edoardo Valpa ot 1849 g. Sofia: Bukvitsa).
- Перчеклийски 2013: *Перчеклийски, Л.* Ахтаровият царственик от 1844 г. Текст и изследване. София: Бolid-Инс (Perchekliyski 2013: *Perchekliyski, L.* Ahtaroviyat tsarstvenik ot 1844 g. Tekst i izsledvane. Sofia: Bolid-Ins).
- Селимски 2012: *Селимски, Л.* На хората драг, на Бога угоден. – Истина-Veritas, 3, 9 (Selimski 2012: *Selimski, L.* Na horata drag, na Boga ugoden. – Istina-Veritas, 3, 9).
- Списаревска 2019: *Списаревска, Й.* Ватикански извори за българската история XVII в. Архивите говорят. Т. 71. София: Държавна агенция „Архиви“ (Spisarevska 2019: *Spisarevska, Y.* Vatikanski izvori za balgarskata istoriya XVII v. Archivite govoryat. T. 71. Sofia: Darzhavna agentsia „Archivi“).
- Станчев 1990: *Станчев, Кр.* Отец Едуардо от Торино и българската павликянска книжнина. – В: La rinascita nazionale bulgara e la cultura italiana. Roma, 168–181 (Stanchev 1990: *Stanchev, Kr.* Otets Eduardo ot Torino i balgarskata pablikyanska knizhnina. – V: La rinascita nazionale bulgara e la cultura italiana. Roma, 168–181).
- Станчев 2023: *Станчев, Кр.* Преходът от латиница към кирилица в книжнината на българите католици през XIX век като индикатор за осъзната национална идентичност. – В: Кириллицата. Международен форум за кириллицата. София, 181–185 (Stanchev 2023: *Stanchev, Kr.* Prehodat ot latinitsa kam kirilitsa v knizhninata na balgarite katolitsi prez XIX vek kato indikator za osaznata natsionalna identichnost. – V: Kirilitsata. Mezhdunaroden forum za kirilitsata. Sofia, 181–185).
- Стоянов 1957–1958: *Стоянов, М.* Павликянска българска история. – Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“ за 1957–1958, 267–304 (Stoyanov 1959:

- Stoyanov, M. Pavlikyanska bulgarska istoria. – Izvestiya na Narodnata biblioteka „Vasil Kolarov” za 1957–1958, 267–304).*
- Тот 2008: *Тот, И.* (съст.). Българско участие в католически мисии из Унгария и Трансилвания през XVII и XVIII в. Документи от Архива на Светата конгрегация за разпространение на вярата. София: АИ „Проф. М. Дринов“ (Тот 2008: *Tot, I. (sast.). Bulgarskoto uchastie v katolicheski misii v Ungaria i Transilvania prez XVIII i XIX v. Dokumenti ot Svetata kongregatsia za razprostranenie na vyarata. Sofia: UI „Prof. M. Drinov”*).
- Тотоманова 2025: *Тотоманова, А.* Език и идентичност. – В: Димитрова, М. (ред.). Азбуки, език, идентичност. Втори международен форум за кирилицата. Доклади. Плевен: ВИОР, 42–51 (Totomanova 2025: *Totomanova, A. Ezik i identichnost. – V: Dimitrova, M. (red.). Azbuki, ezik, identichnost. Vtori mezhdunaroden forum za kirilitsata. Dokladi. Pleven: VIOR, 42–51).*
- Търновалийски 2025: *Търновалийски, А.* Монсеньор Андреа Канова – първият капуцин, мисионер и епископ в България (1841–1866). Пловдив: Бойкинг (Tarnovaliyski 2025: *Tarnovaliyski, A. Monsenior Andrea Kanova – parviyat kaputsin, missioner i episkop v Bulgaria (1841–1866). Plovdiv: Boyking).*
- Canova 1860: *Canova, A.* Istoriceski povesti pokrai bulgarskoto obrascteni na kristianskata vera. <<https://digilib.nationallibrary.bg/sp/public/image>> (14.11.2025).
- Flüchter, Wirbser 2017: *Flüchter, A., R. Wirbser* (eds.). Translating Catechisms, Translating Cultures. The Expansion of Catholicism in the Early Modern World. Studies in Christian Mission, Vol. 52, Brill.
- Gavran 2001: *Gavran, Fra Ign.* Fellow-travelers of Bosnian History. Sarajevo: Svjetlo riječi.
- Vatachki 1997: *Vatachki, R.* La missione dei cappucini in Bulgaria 1916–1941. Roma: Pontificium institutum orientalium studiorum.
- Walczak-Mikołajczakowa 2004: *Walczak-Mikołajczakowa, M.* Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.